

УДК ???

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІСЕМІЇ ТА ОМОНІМІЇ У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Мітрохина Л.М.

Система термінів кожної науки становить певну множинність взаємопов'язаних елементів, які створюють стійку єдність і цілісність, наділену інтегральними властивостями і закономірностями. За своєю лексичною семантикою психологічна термінологія надзвичайно різноманітна. Основні її семантичні групи об'єднують терміни для позначення понять процесів, станів, почуттів, емоцій людини тощо. Тому терміни психології подаємо за такими лексико-тематичними групами:

1) терміни на позначення психічних процесів людини: *абстрагування, запам'ятовування, інволюція, інтеріоризація, сприймання, мислення, психічний розвиток аномальних дітей, увялення, пізнавальні психічні процеси* та ін.;

2) терміни на позначення психічних властивостей людини (сюди відносимо ті психічні властивості, що виникли на ґрунті кожного психічного процесу, а саме: на основі відчуття, сприймання, пам'яті, уяви тощо, і ті психічні властивості, що породжують характер і темперамент, тобто психічні якості людини): *пам'ятливість, уважність, емоційність, фантазерство, енергійність, пасивність, легковажність, самовладання, сумлінність, характер* (комплекс сталих психічних властивостей людини), *екстраверт, сангвінік* та ін.;

3) терміни на позначення психічних станів: *ажіотаж, акме, апатія, божественність, відчай, втіха, гнів, екстаз, інсайт, надія, насолода, настрої, натхнення, нірвана, обурення, психологічна демобілізація, ревнощі, стрес, хвилювання, fuga* та ін.;

4) терміни, що позначають почуття, емоції: *любов, ненависть, заздрість, переживання, страх, радість, захоплення, спокій, страждання* та ін.

5) терміни на позначення компонентів структури особистості: *ego* (я), *super-ego* (над-я), *id* (воно), *особистий конструкт, почуття „я”, власне „я”* та ін.;

6) терміни на позначення галузей і напрямів психології; сюди ж відносимо і назви психологічних наук та їх фахівців: *вікова психологія, глибинна психологія, юридична психологія, нейропсихологія, педагогічна психологія, етнопсихологія, психоаналіз, психодіагностика, психолог, психолог-радник, психофізика, психосоматика, психоаналітик, парapsихологія* та ін.;

7) терміни на позначення різних розладів та відхилень у психіці людини: *аменція, аутизм, батофобія, випадіння психічних функцій, ехалалія, істерія, меланхолія, токсикофобія, шизофренія*, та ін.;

8) назви конкретних предметів, що використовуються у практичній діяльності психологів: *атенціометр, естезіометр, комплікаційний апарат, мнемотакістоскоп, тренажер* та ін.

9) терміни на позначення спеціальних методів та прийомів досліджень у психології, а також на позначення спеціальних одиниць виміру психологічних експериментів: *анкетування, асоціативний експеримент, батарея тестів, Векслера тест, генетичний*

метод, графів метод (граф-моделювання), психологічний діагноз, психологічна експертиза, коефіцієнт інтелектуальності, психограма та ін.

Перелік лексико-тематичних груп, безперечно, цим не вичерпується. Але й названі групи дають змогу проаналізувати ті внутрішньомовні парадигматичні явища, які спостерігаються в психологічній термінології.

Українська психологічна термінологія є складовою частиною загальнолітературної мови. Термінологічне поле психології вклучає в себе загальнопсихологічні терміни, терміни окремих галузей психології (соціальної, релігійної, педагогічної, медичної тощо), значну кількість термінів, що входять у термінологічні поля інших суміжних галузей наук (медицини, філософії, етики та інших) та загальнонаукові слова.

Так, психологія, як і інші науки, широко використовує філософські поняття. У категоріальній апарат психології ввійшли такі філософські терміни, як *буття, відображення, відношення, матерія, свідомість, реальність* та ін.

Тісно пов'язана психологія і з природничими науками. Так, вчення І.П. Павлова про сигнальні системи уточнило анатомо-фізіологічний апарат відображальної діяльності людини і тварини, а концепція вченого про другу сигнальну систему підвела науково-природничу базу під сучасне психологічне вчення про людську психіку. Це спричинилось до появи численних термінів (наприклад: *вища нервова система, безумовний рефлекс, аналізатори, гальмування, збудження* та ін.). Крім цього, психологія має тісний зв'язок з іншими науками (суспільними, гуманітарними, точними тощо), поняття яких увійшли до сучасної української психологічної термінології (СУПТ).

Отже, у СУПТ виділяємо такі групи термінів, що є спільними для психології та інших наук:

1) терміни суспільних наук: *мова, мовлення* (лінгвіст.), *криза* (пол., екон.), *когнітивний дисонанс* (пед., пол.), *ліричність* (літ.), *людський фактор* (філ., соціол.) *людяність* (етика), *громадська думка* (соц.), *заохочення* (пед.), *мнемоніка* (мист.), *експертиза* (юрід.), *конфлікт* (пол., філософ.) та ін.;

2) терміни природничих наук: *галоцинації* (мед., фізіол.), *гальмієвий тип* (фізіол.), *еферентація* (фізіол.), *гіпобулія* (мед.), *гуморальні реакції* (фізіол.), *іпохондрія* (мед.), *мутація* (біол.), *імпульс* (фізіол.) та ін.;

3) терміни точних наук: *індикація* (фіз.), *моделювання* (кіберн.), *константність* (фіз.), *задача* (мат.), *кореляційний аналіз* (мат.), *моделі нейронів* (фіз.) та ін.;

4) терміни з інших галузей знань: *космонавт* (косм.), *принцип гуманізації* (інж., косм.), *інтенсифікація* (ергономіка, інж.) та ін.

Термінів 3-ї і 4-ї груп значно менше, ніж 1-ї і 2-ї груп.

Аналіз термінів різних галузей науки, техніки та виробництва показує, що психологічна наука використовує їх по-різному. Тому можна їх подати за такими варіантами:

V1 – терміни різних галузей наук, техніки та виробництва, які запозичуються психологією без зміни значення (наприклад, термін *свідомість* у філософії та психології має однакове значення). Такі терміни становлять у СУПТ близько 40%.

V2 – терміни, які мають у психології спеціальне значення (наприклад, медичні терміни *аномалія, атрофія* та ін.);

V3 – терміни, які потрапляють у СУПТ без зміни значень, закріплених за ними в певній галузі, але, крім основного, у психології вони набувають ще і свого значення (наприклад, термін педагогіки *важковихованість* та ін.);

V4 – терміни різних наук, значення яких запозичується не повністю (наприклад, термін медицини *імунізація* та ін).

Розглянемо ці варіанти більш детально.

В1. Диференційний аналіз терміносистем різних наук і терміносистем психології показав, що в багатьох випадках значення термінів, представлених вище, збігається з тим значенням, що зафіксоване у складі СУПТ, тобто термін запозичується психологією з іншої науки без зміни значення. Без вторинної термінологізації. Наприклад: філософ. *матерія* – об'єктивна реальність, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них [8, с.417]. Для психологічної науки поняття матерії є її методологічною базою. Матерія є носієм психіки [3, с.88].

Однакове значення мають терміни, запозичені психологією із фізіології (*вегетативна нервова система, умовний рефлекс* та ін.), медицини (*гідроцефалія, депресія, іпохондрія* та ін.) та інших наук. Так, термін *сигналізація* у фізіології та психології – це „рефлекторна діяльність великих півкуль мозку” [3, с.169].

Збігаються значення у психології і таких лінгвістичних термінів, як *мова, мовлення, артикуляція* та ін. Термін *гідність* – етичне і психологічне поняття, в якому фіксуються уявлення про цінність людини як особистості [3, с.34].

Термін *метод чорного ящика* – метод дослідження, який набув поширення у психології (ще вживають назву „проблемний ящик”). Застосовується з метою дослідження мислення, переважно для вивчення конструктивно-технічної діяльності. А також процесу пошуку технічного дефекту, для дослідження здогаду [3, с.210-211]. Назву „чорний ящик” запозичено з кібернетики.

Використовуючи терміни з різних наук, психологія вживає їх, виходячи із своїх завдань та потреб. Це можна побачити, наприклад, на терміні „збудження”. Пор. *збудження* (фізіол.) – фізіологічний процес, який виникає в кожній живій клітині чи тканині будь-якого організму як реакція на подразнення (Метод. викл. анат... 1955, с.47) і *збудження* (псих.) – нервовий процес, що лежить в основі умовнорефлекторної діяльності живого організму [3, с.62]. Це ж саме стосується і терміна *гальмування* та ін. Тому ми вважаємо, що в деяких випадках важко говорити про повне запозичення психологією термінів інших наук. Саме такі терміни є джерелом для творення омонімії у конкретній терміносистемі.

В2. Серед термінів різних наук, які запозичила психологія, є не тільки спільні за значенням терміни, але й такі, що мають різне значення. Це можна пояснити тим, що окремі галузі психологічної науки хоч і виникли на стику різних наук (наприклад, медична психологія, соціальна психологія), але перед галузями психології та суміжними науками стоять різні завдання. Так, медична психологія насамперед займається не лікуванням людини, а „вивчає закономірності функціонування психіки в умовах виникнення і перебігу хвороб людей, а також відновлення їхнього здоров'я [3, с.89].

Наприклад, медичний термін *летаргія* (хворобливий стан, схожий на сон, з майже нечутним диханням і пульсом [7, IV, с.479] набуває у психології іншого значення: „втрата свідомого ставлення до навколишнього середовища, різке зниження психічної діяльності” [3, с.85]. Подібне є і у вживанні в психології термінів *імпульс, аномалія* та ін.

Військові терміни *стратегія, атака, терор, захист, демобілізація, мобілізація* та ін., як правило, входять до складу словосполучень (*психічний терор, психологічна атака, психологічний захист*). Термін *стратегія* набуває психологічного значення лише тоді, коли йдеться про вияв рис особистості, наприклад: *стратегія ризикування при виборі; стратегія пошуків аналогів або стратегія комбінаційних дій при аналізі мислення конструктора і т. п.* Як правило, такі терміни не повністю втрачають елементи первісного значення, що закріплене за ними в інших галузях науки. Так, термін *терор* – це „найгостріша форма

боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням *насильства* аж до фізичного знищення” [7, X, с.93]. У психології *терор* – гранично агресивне пригноблення духовно-політичної суверенності людини. *Психічний терор* виявляється у послідовному *насильстві* над свідомістю і діяльністю іншої особистості [3, с.191]. Як бачимо, в обох тлумаченнях визначальним поняттям, яке вказує на зв'язок цих значень, виступає „*насильство*”.

В3. Бувають випадки, коли, крім основного значення, у психології деякі терміни (з інших терміносистем) набувають ще і свого значення. Так, наприклад, спортивний термін *фінт* вживається зі значенням „вид удаваної, обманної діяльності” (у психології спорту). Так, крім основного значення, термін *фінт* у психології використовується у значенні „заплутана операція, дія” [3, с.204], наприклад: *фінт у мисленні* (як термін загальної психології). Або педагогічний термін *важковихованість* у психології набирає ще одного значення і вживається „для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушності чи патології діяльності)” [3, с.24].

Отже, той самий термін набуває у різних галузях науки декілька лексичних значень. Саме така множинність значень призводить до появи полісемії чи омонімії термінів у різних терміносистемах.

В4. Іноді значення терміна запозичується з іншої науки не повністю. Так, *імунізація аудиторії* є терміном психології пропаганди. *І.а.* позначає „профілактичну пропагандистську роботу з метою запобігти можливому впливу іншої ідеології (тобто зумовлює опір небажаному пропагандистську роботу з метою запобігти можливому впливу іншої ідеології (тобто зумовлює опір небажаному пропагандистському впливові)” [Пс. с.68]. Термін „імунізація” запозичено з медицини. Ці два поняття пов'язує опорне значення „профілактика”. Але термін *імунізація* у психології спеціалізував своє значення не на фізіології, а на психіці людини.

Серед запозичених з різних наук термінів є ряд найменувань, які вживаються в будь-якому науковому контексті, тобто є загальнонауковими словами: *адаптація, ідеал, метод, науковість* та ін. Як зазначає О. Реформатський, належність терміна до певної терміносистеми визначається за допомогою внутрішніх зв'язків між спорідненими термінами, через що слова-терміни не залежать від контексту [4, с.51]. Тому мінімальний контекст вказує на наукову галузь, де термін побутує. Термін *моделювання* може вживатися у різних науках: *моделювання психічних процесів* вказує, що це термін психології; *моделювання одягу* вказує, що це професійний термін галузей легкої промисловості, а *моделювання математичних конструкцій* – що це термін математичний. Відбувається роз'яснення і за допомогою складників окремих терміносистем або можливих форм часткових дефініцій (*метод навчання, метод спроб і помилок*), які показують, що цей термін побутує як термін педагогіки та психології.

Контекстуальне оточення терміна особливо важливе, якщо термінологія різних наук, виробництв, процесів будується на основі одного словесного комплексу, який в загальнолітературній мові оцінюється як пара або група омонімів, паронімів, а також як багатозначне слово [6, с.33-34]. Поняття *інтерес* входить до терміносистем багатьох наук. *Філософія* визначає *І.* як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта; *політекономія* аналізує *І.*, які виникають у матеріальному виробництві і є корінними для суспільства; *психологія* тлумачить *І.* у зіставленні його з установкою [3, с.28]. У зв'язку з цим, з'являється така родо-видова ієрархія термінів: *І. матеріальні, І. духовні*, а якщо *І.* стосується всього суспільства, його називають *суспільним*.

Таким чином, різний підхід у вивченні тих чи інших аспектів одного питання різними науками спричиняє до появи нових тлумачень одного й того ж загальнонаукового поняття, тобто відбувається спеціалізація поняття у певній науці. Так, термін *індукція* набуває різних родових характеристик у різних наукових контекстах: 1) у логіці; 2) у фізиці; 3) у фізіології. У психології термін *індукція* виступає у двох значеннях (1 і 3): 1) форма мислення (умовивід) і 3) взаємодія між процесами збудження і гальмування [7, IV, с.28], тобто психологія використовує значення цього терміна, яке діє у логіці та фізіології. Отже, питання взаємодії термінів різних терміносистем не є простим, воно потребує спеціальних досліджень.

Найскладнішим і зовсім не вивченим аспектом синхронного дослідження психологічних термінів є питання їх системної організації на рівні лексико-семантичної парадигматики. Єдність семантичної організації термінолексики психології (у межах семантичного поля) ґрунтується на специфічних кореляціях – синонімічних, гіпонімічних, антонімічних, конверсивних та інших. Природно сформовані термінологічні системи не поривають генетичних і синхронних зв'язків з лексикою загальнолітературної мови, що найбільш відчутно в обсязі, межах і структурі їхніх синонімічних рядів [2, с.179].

Будь-яка галузева термінологія існує у двох сферах: у сфері фіксації (спеціальні, термінологічні словники, збірники рекомендованих термінів тощо) і у сфері функціонування (монографії, статті, науково-популярні нариси, живе мовлення) [1, с.158].

У сфері функціонування психологічна терміносистема виступає як лексика з усіма властивими їй законами семантичного розвитку, щоправда, у специфічних для термінології формах вияву. Тому для термінів психології характерні і полісемія, і омонімія, синонімія, антонімічні відношення. Бо, як зазначає Л.О. Симоненко, „термін як представник лексичної системи мови, з одного боку, характеризується однозначним співвіднесенням: одне поняття – один термін, з другого, будучи знаком загальнономовного словника, зазнає впливу лексико-семантичних процесів, характерних для мови в цілому [5, с.26]. Сучасне термінознавство визнає, що у терміносистемі фіксуються синоніми, омоніми, багатозначні слова, що між термінами можливі антонімічні та конверсивні відношення. Проте часто наголошується на небажаності деяких із цих явищ. Питання про ці лексико-семантичні категорії найдоцільніше розв'язувати з погляду їх функціонування в окремих терміносистемах.

Список літератури

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977.
2. Панько Т.І, Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994.
3. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка – К., 1982.
4. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961.
5. Симоненко Л.О. формування української біологічної термінології. – К., 1992.
6. Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1994.
7. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
8. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985.

Поступила до редакції 28.02.2006 р.